

Hans Fredrik Dahl

Den nye krigen om krigen

Mange land har i de senere år opplevd debatter om nazismen og Andre verdenskrig som har slått både deltakere og tilskuere ved sin heftighet. Hvorfor så sterk uenighet – om noe som tross alt ligger 50 år tilbake, og som utspilles i ordskifter der mange av deltakerne ikke engang var født da hendelsene gikk for seg? Den tyske historikerstriden, den franske debatten om Les Crématoires d'Auschwitz: hvorfor denne temperatur? Mange har stilt samme spørsmål om den såkalte Irving-debatten i Norge. Svaret synes å måtte forutsette at selv om første generasjon tynnes og dør ut, står nye generasjoner klar med et engasjement som knapt ligger tilbake for debattene i den første etterkrigstid.

Ulike årsaker har vært trukket fram for å forklare dette. Noen har sett heftigheten i de nye debattene som uttrykk for en frykt for at krigserfaringene skal svinne hen og glemmes, slik at aktørene har kjent behov for å fremme kraftige moralske varsku mot hverandre. Andre har påpekt at følsomme temaer som forsøket på å tilintetgjøre Europas jøder, i løpet av de siste tiår er blitt gjenstand for ulike og

etter hvert sterkt polariserte forklaringer, der debattene skjerpes i takt med at de antar karakter av fagstrid mellom skoleretninger. Det kan være noe i begge disse formodningene. Jeg vil likevel stille spørsmål om ikke disse debattene dypest sett henter sin temperatur fra den skjellsettende begivenhet i vår egen samtid som vi kjenner som Murens fall i 1989: Sovjet-systemets oppløsning, ideologisk og institusjonelt, gjennom 1970- og 1980-tallet, fullbrakt med samlingen av de to tyske stater. Begivenhetene her kastet om ikke bare på Europas fremtid, de angikk i høyeste grad også vår forståelse av fortiden. Det kan være grunn til å spørre om ikke de utfordringer vår historieoppfatning møter som følger av dette, snarere enn av de relative posisjoner med hensyn til alder og skoleretninger, langt på vei forklarer hvorfor de ulike syn på nazismen og Andre verdenskrig i dag står så steilt mot hverandre.

Dommen i Nürnberg

For å undersøke dette må vi gå tilbake til oktober 1946, til dommen i Nürnberg.

Prosessene der – den første store 1945–46 og de senere tallrike mindre – fikk på flere vis avgjørende betydning for den generelle forståelsen av krigen og nazismen. For det første ved det enorme tilfang av dokumenter som sakene skaffet fram. 42 bind bare fra den første prosessen, hundrevis av nye dokumentbind i den videre rettergang. Rettsoppjøret ved den internasjonale domstolen genererte *den grunnleggende kildestamme* for ettertidens studier. Dernest ved de problemstillinger som retten tok opp og belyste – og som siden ble stående som de vesentlige problemstillinger rundt nazismen: de brudd på grunnleggende folke- og menneskerettslige prinsipper som Nürnberg-tribunalet kalte forbrytelser mot freden, forbrytelser mot menneskeheten, og brudd på krigens lover. Endelig ved det vide ansvarsbegrep domstolen la til grunn: Enhver person i parti eller stat som hadde deltatt i planlegging eller sammensvergelse til fremme av disse handlingstyper, skulle anses ansvarlig for «enhver handling forøvet av en hvilken som helst person som ledd i utføringen av slike planer». Tilsvarende kunne ingen si seg fri for personlig ansvar bare ved å vise til at han utførte ordre ovenfra.

Selv om Nürnberg-domstolen i prinsippet kunne tiltale og dømme enhver som representerte eller handlet på vegne av aksemaktene, kom all oppmerksomhet til å bli konsentrert om Tyskland. Og de anklagede fikk bare i begrenset grad anledning til å ta opp enn si føre dokumentasjon for at brudd på freden eller menneskerettighetene overhodet kunne ha forekommet fra alliert side. Mulighetene for å føre et forsvar etter prinsippet om *tu quoque* – også du har gjort deg skyldig i samme forhold – ble effektivt motarbeidet av domstolen, enda mange av tiltalepostene gjaldt spørsmål som ut-

trykkelig berørte krigens sedvaner. For eksempel fikk ikke forsvaret for admiral Raeder anledning til å gå fullt inn på de allierte planer for en aksjon mot Norge vinteren og våren 1940, enda de utvilsomt påvirket de tyske overveielserne dengang, noe som til en viss grad var kjent under forhandlingene. Det var særlig den britiske del av aktoratet som fryktet at dette kunne bli tatt opp. Foreign Office i London motsatte seg i det lengste å utlevere dokumenter som belyste forholdet, og oppnådde da også at de allierte planene unngikk «uheldig oppmerksomhet».¹

Også verdenskrigens utbrudd i september 1939 ble ensidig behandlet ut fra den tyske side. Tribunalet var kjent med at det forelå en hemmelig tilleggsprotokoll om deling av Polen i pakten mellom Sovjetunionen og Tyskland av august 1939. Kopier av protokollen var kommet for en dag ved gjennomgåelsen av arkivene fra det tyske utenriksdepartement, selv om originalen aldri ble funnet. For ikke å støte Sovjetunionen, som benektet forholdet, avsto retten likevel å tillegge protokollen betydning, og Tyskland ble ansett som ene-agressor mot Polen. Den sovjetiske innmarsj fra øst, fjorten dager etter den tyske fra vest, ble i det hele ikke berørt av aktoratet. Heller ikke angrepet på Finland to måneder senere. Derimot ble det tyske overfall mot Sovjet i juli 1941 dømt som en krenkelse av den tysk-sovjetiske pakts bestemmelser om ikke-angrep mellom de to stater.²

Rettsoppjøret etter nazismen la derfor følgende konklusjoner til grunn:

- at Tyskland bar all skyld for krigen alene
- at Tyskland var alene skyldig i alle krigens brudd på folkerett og menneskeretter. Og som en følge av dette:

– at ingen av de allierte makter Storbritannia, USA, Frankrike og Sovjetunionen hadde begått overtredelser av slike rettsprinsipper som på noe punkt kan sammenliknes med Tyskland og nazismen. Hvis slikt forekom, var det bare fremprovosert av Tyskland og nødvendig i forsvarskampen mot fascismen.

Nürnberg-domstolens arbeid var i alminnelighet høyt vurdert i samtiden, men har senere vært gjenstand for en del diskusjon og kritikk. Kritikken gjelder ofte de politiske og situasjonsbestemte sider av tribunalets arbeid. Disse forhold kan lett komme til å skygge for hovedsaken. Og hovedsaken må være at denne rettergang ennå i dag avtvinger respekt som mønstergyldig for enhver etterkrigsprosess – tross de skjevheter og urimelige fortelser som fulgte av den sovjetiske deltakelse. Så langt den kunne, opptrådte domstolen rettferdig og rimelig, og gjennomførte et rettsoppgjør mot de hovedtiltalte som på mange måter står som en triumf for angelsaksisk jurisprudens, en virkeliggjørelse av Churchills berømte ord om i krig å vise utholdenhet, i fred storsinn. Tre av de tiltalte i hovedprosessen ble faktisk frikjent, et tall en av de amerikanske deltakerne i aktoratet i dag helst ser skulle vært fem, ut fra hva domstolen dengang visste og la til grunn. Opinionsen – og de sovjetiske dommerne – krevde samtlige henrettet. Tribunalet gjorde sine egne, uavhengige overlegninger, og må krediteres for både overbærenhet og stringens. Dessverre kan man ikke helt si det samme om vårt eget rettsoppgjør i Norge, som sammenliknet med Nürnberg fremstår som småskåret og hevngjerrig, opptatt fremfor alt av å dømme folk for deres *mening*.³

Den allierte historieoppfatning

Det tolkingsmonster som Nürnbergoppgjøret la til grunn, var lenge helt enerådende i den alminnelige historiske bevissthet. Det preget all litteratur, all journalistikk, all pedagogikk. Også tysk kulturdebatt og tysk historieforskning aksepterte og internaliserte det fullstendig – bortsett fra enkelte mindre revansjistiske utgrupper. Nürnberg-prinsippene ble skrevet inn i Forbundsrepublikkens grunnlov og lojalt understøttet av den historiske profesjon, som dermed fikk et visst konservativt preg i forhold til Nürnberg-synet. En bok som A.J.P. Taylors *The Origins of the Second World War* (1961), som argumenterte for at Hitler snublet inn i Andre verdenskrig i september 1939 uten nærmere mål og mening, og som vakte stor interesse og debatt i andre land, ble knapt omtalt og ikke tatt alvorlig blant tyske historikere.

Tolkingsmønsteret fra Nürnberg ble institusjonelt festet i firemaktsavtalen om Tyskland, til sist i kontrollavtalen om Berlin, og er senere blitt kjent og analysert av den britiske historiker Norman Davies som «Den allierte historieoppfatning» – *The allied scheme of history*. «Den allierte historieoppfatning vokste tilsynelatende naturlig ut av erfaringene fra de to verdenskriger», skriver Davies i innledningen til sin Europa-historie. «Femti år etter Andre verdenskrig var den fortsatt selvfølgelig, overalt i de akademiske diskusjoner og vel også i de begrepsmessige forutsetninger for politiske beslutninger tatt på regjeringnivå. Den er kort sagt den naturlige forlenget av en tilstand som hersket under krigen, dengang allierte soldater kunne bli formelt arrestert for bare å si at 'Hitler og Stalin er like onde'». Det dreier seg kort sagt om en dominerende ideologi gjennom hele den kalde

krigen og videre ut i 1970-årene.⁴

Hva består så denne ideologien i? Davies, som med sin bakgrunn i studier av Polen betrakter Europas historie ut fra et uttalt sentraleuropeisk perspektiv, mener å kunne identifisere i alle fall fem ideologi-elementer som i egenskap av «prioriteter og holdninger» har vært virksomme helt opp til slutten av 1980-årene. Til sammen utgjør de et forholdsvis enhetlig og i alle fall svært tidsbestandig fortolkningsmønster av hendelsene i Europa 1933–45:

For det første troen på en bærende vestlig sivilisasjon med tyngdepunkt i «Atlantehavssamfunnet», med ideologisk høydepunkt i Wilsons 14 punkter fra 1917 og Atlantehavs-charteret av 1941. For det annet ideologien om «anti-fascisme», der Andre verdenskrig blir sett som en avgjørende strid mellom Det onde og Det gode i historien, og som en følge av dette igjen et tredje element: den demonologiske fascinasjon over Tyskland, som har preget hele etterkrigstiden, og det tilsvarende kollaborasjons-stigma som har hvilt urokkelig over enhver stat, ethvert individ, som stilte seg på tysk side. For det fjerde en overbærende, romantisert holdning til det tsaristiske så vel som det sovjetiske imperium, Vestens tradisjonelle strategiske allierte i øst, på engelsk kalt Russia, som alltid anses på sikt å «nærme seg» Vest i system og holdninger. Endelig for det femte: den stilltiende aksept av Europas deling i en østlig og en vestlig maktsfære, der Sovjets sikkerhetsbehov ble anerkjent som rimelig til gjengjeld for landets heroiske deltakelse i den antifascistiske allianse under Andre verdenskrig.⁵

Historien og den kalde krigen

Innvendingen melder seg: En *alliert* his-

torieoppfatning? Den allierte enighet i Nürnberg i 1946 gikk jo snart i oppløsning, avløst av en lang periode med stormaktsrivalisering og kald krig. Hvordan kan man snakke om en omforent alliert historieoppfatning under slike vilkår?

Mange er nok ennå ikke klar over hvor sterkt den kalde krigen egentlig virket inn på alminnelige oppfatninger om fortiden. Det spenningsfelt som tysklandsspørsmålet i mange år etter 1945 lå i, førte til at Sovjetunionen systematisk og iherdig virket for å diskreditere Forbundsrepublikken med mest mulig negative versjoner av nazismen, samtidig som tyskerne måtte tilpasse seg dette trykk av iskaldt påført skyld med stor varsomhet.

Østblokkens trykk mot Vest-Tyskland førte til at bestemte konkrete oppfatninger kom til å stå sentralt i opinionen. Blant annet ble dødstallet fra Auschwitz-leirene i mange år fastlagt ut fra disse hensyn, til et antall av 4 millioner. Dette tallet ble presentert for alle besøkende i Auschwitz-museet, og det står vel fortsatt i mange skolebøker, enda det virkelige tallet ligger 70 prosent lavere. Overfor grusomheter som de som fant sted i Auschwitz kan man naturligvis si at tall ikke spiller noen som helst rolle, noe man i mange sammenhenger må være enig i. Men for Sovjetunionen, som påla polske museumsmyndigheter å fremholde disse tallene for å diskreditere Vest-Tyskland, spilte de en rolle. Og det er en kontekst vi som historikere må forholde oss til.⁶

Også tapstallene fra den allierte bombing av Dresden i februar 1945 – det groveste enkeltanslag mot sivile i Europa under hele krigføringen – ble lenge bestemt ut fra «alliert» logikk. Ofrene for dette britisk-amerikanske bombetoktet, som ble gjennomført for å imøtekomme sovjetiske ønsker om

luftstotte, ble offisielt satt til 39.773. Men dette tallet tok ikke hensyn til at Dresdens sentrum våren 1945 var fullt av flyktninger, som i panikk hadde strømmet mot vest for å unngå de fremrykkende sovjetstyrker. De brant opp, i et sannsynlig antall av godt over 100.000, sammen med de forti tusen innbyggere, i løpet av de tre kvarter brannstormen fra de britiske fosforbombene varte. Dagen etter kom amerikanske bombefly og gjorde det av med alt som fortsatt måtte røre seg innenfor sentrum, derunder hjelpekolonnene. Siden de ikke var registrert, ble flyktningene heller ikke talt med i den vestallierte oppstilling, som i likhet med den sovjetiske gjorde hva den kunne for å minimalisere overslaget over skadene. Det samme gjorde Dresdens bymyndigheter, som lå under sovjetisk kontroll. Først i 1963 ble de mer realistiske tapstall avdekket, innbefattet de storpolitiske mekanismer som hadde presset dem nedover. I dag kan man se tapstall så høye som 300.000.⁷

Det sovjetiske presset mot Forbundsrepublikken på vegne av fortiden fikk også følger for mer generelle holdninger. Mange mennesker ble for eksempel sterkt påvirket i sin forståelse av nasjonalsosialismen av det vi i 1960-årene oppfattet som den truende antisemittisme og nynazisme i Vest-Tyskland. Ved årsskiftet 1959–60 gikk det et støkk gjennom verden, da tyskerne en morgen våknet og fant hakekors og antijødiske slagord smurt over vegger og fasader i flere byer i Forbundsrepublikken. Nye smørerier og trakassier av jødene fulgte i 1961. Man lette etter mottrekk, noe som blant annet førte til at vi også i Norge fikk en ny paragraf 135a i straffeloven, for å kunne ramme slik virksomhet. Personlig ble jeg dypt rystet av disse hendelsene som student.

Nå har prosessen mot Stasi-sjef Marcus Wolff i Berlin brakt for en dag at det var Stasi som malte hakekorsene. Slagordene og truslene ble satt i scene av østtyske Stasi-agenter for å diskreditere Vest-Tyskland – hva man virkelig også oppnådde. Merkelig nok ble sammenhengen ikke så mye som antydning av noen vestlig journalist dengang. Den ble faktisk liggende skjult, i alle fall for det store publikum, inntil 1993.⁸

Sovjetsystemets sammenbrudd og fall fører nå med nødvendighet til at også Nürnberg-synet på nazismen og Andre verdenskrig kommer på dagsordenen – med alt hva det innebærer av utfordringer for den alminnelige historieoppfatning. Sammenbruddet i dette regimets legitimitet har nemlig brakt med seg både et nytt syn, og fra 1989 også nye data, om den stormakt som under hele den kalde krigen tross alt beholdt sin anseelse som legitim og rasjonell samfunnsformasjon, understøttet av den allierte historieoppfatningens ideologiske innhold.

Sammenbrudd – når?

Det kan være et skjønnsspørsmål når dette sammenbrudd skal tidfestes. På den ene siden er det klart at sovjetregimet alltid har møtt motforestillinger, til dels full moralsk avvising, helt siden revolusjonens dager. Bøker som avskriver sovjetkommunismen er et kjent trekk i det fleste lands sakprosa i alle fall fra tidlig i 1920-årene. En helt annen sak er å anslå når denne litteraturen ble alminnelig trodd, enn si lagt til grunn for hva man kan anse som den alminnelige oppfatning av samtidens historie. Her må vi bevege oss atskillig fremover i tid, forbi 1930-, 40- og 50-tallet, da Sovjetstaten ennå ble antatt å ville passere Vesten i økonomisk yteevne og materiell fremgang. Venstreorienterte intellektuelle,

hvis holdninger nødvendigvis må inngå i begrepet om en alminnelig historieoppfatning, støttet i alle fall inntil rundt 1970 fullt ut både Nürnberg-systemet og den allierte historieoppfatning. De fleste ventet fortsatt på «toværet» i Sovjet, det etterlengtede tegn på at kommuniststaten faktisk nærmet seg Vesten i preferanser og holdninger. Bøker som i betydningsfull grad brola en økende tvil i så måte, slike som Alexander Soltsjenitsins, Alexander Zinovjovs og vel også Robert Conquests arbeider, begynte å utkomme i 1960-årene. De vakte dengang mest interesse hos dem som var opptatt av sovjetiske og østeuropeiske dissidenter, en spesialinteresse de færreste venstreorienterte delte. En mer alminnelig tiltro vant disse verkene først i løpet av 1970-årene. Grensene er selvfølgelig flytende og lar seg ikke sikkert trekke. Men ennå ved 50-årsjubileet for den russiske revolusjon i 1967 må man regne med at det allierte syn, slik det er analysert av Davies, i alle fall rådet grunnen som den helt alminnelige oppfatning. Sovjetunionens uplettede deltakelse i krigen mot fascismen sto fast. Offisielt ble dette håndhevet slik at polakkene i London ikke fikk tillatelse til å reise noe monument over den sovjetiske Katyn-massakren fra 1940, der opp til 15.000 polske vernepliktige offiserer var likvidert, og ingen britisk tjenestemann fikk delta ved noen polsk minnehøytid for tilsvarende anledninger. Sovjetunionen hadde ennå ikke påtatt seg ansvaret, men holdt på at Katyn var Hitlers verk. Så sent som i 1989 uttalte den britiske utenriksministeren at forholdene rundt massakren var «uklare», som en ren gest mot Sovjetunionen. Året etter medga Gorbatsjov, og i 1991 presiserte Jeltsin, det alle da visste, at massakren var utført etter ordre fra Stalin.⁹

I dag er det en allment akseptert kjensgjerning at Sovjet-staten var grunnet på et konsentrasjonsleirsystem og en slavearbeidsøkonomi mer omfat-

tende og minst like grusom som nazismens. I det store og det hele var det små forskjeller på NKVD og SS. De to politiorganisasjonene lærte av hverandre, utvekslet erfaringer og perfektionerte gjensidig sine teknikker, i alle fall fra høsten 1939.

I dag anser vi det også slik at bolsjevismen som herskersystem bar mange likhetstrekk med hitlerismen – i det personlige diktatur, i forakten for hele folk, i den absolutte hensynsløshet overfor menneskerettigheter, tildels også i personstruktur. Alan Bullock skrev Stalins og Hitlers biografier sammen som én fremstilling av parallelle liv i 1991, med et resultat så slående at leseren måtte spørre seg hvorfor dette ikke var gjort før.¹⁰ Lenins problem, sa Gorbatsjov i 1989, var «hans personlige grusomhet», med trekk som minner om Hitler.¹¹ I befolkningspolitikken lå hans etterfølger Stalin lite etter Hitler i vilje til utryddelse av uønskede sivile. Under den arrangerte terror-hungersnød i Ukraina 1932–33 ble 7 millioner klassefiender målrettet sultet til undergang, viser Conquest i sin studie fra 1986.¹²

Når sovjetsystemet så dramatisk taper historisk legitimitet som det har gjort gjennom de siste tiårs avsløringer, da rystes også Nürnberg-systemet. Den allierte historieoppfatning kommer under press. Samtidig åpnes arkiver som hittil har vært hermetisk stengt. Resultatet er at det i dag stilles nye spørsmål, og reises helt nye problemstillinger, om nazismen og Andre verdenskrig. Det gjelder den historiske faglitteratur, men kanskje like mye den bredere historieforståelse og kulturdebatt.

Den erkjennelse vinner grunn, at demokratiet allierte og solidarisererte seg med, og gjennom rettsoppjøret legitimerte, et diktatur som for ettertiden fremstår som på mange måter ver-

re enn Hitlers. Det er en erkjennelse som må få konsekvenser for tilvante forestillinger, selv om man selvsagt fortsatt holder på den allierte seier som den beste utgang. Ennå kan man nok iblant påtreffe en oppfatning som at «krigen mellom Nazi-Tyskland og de vesteuropeiske statene og USA var en konflikt mellom et barbari og statsterrorisme og relativt siviliserte stater».¹³ En slik begrensning av synsfeltet, som utelukker Sovjetunionen både som alliert og del av Nürnberg-systemet, skaper imidlertid flere problemer enn det løser. For det kan ikke lenger opprettholdes, det forenklede syn at krigen 1939–45 i det store og hele var et demokratienes rettferdige forsvaret mot diktaturet. Sovjetdiktaturet var en del av krigen – nødvendig for dens utfall, faktisk – like fullt som en del av freden, og derfor også part av vår forståelse av hva som var hendt. Dette paradokset kan ikke lenger trykkes bort med ord.

Behov for relatering

Den nye utfordringen i forståelsen av perioden 1933–45 reiser seg først og fremst som et behov for relatering: for sammenholding, delvis også komparasjon, av begivenheter og fenomener som nå trer fram gjennom sin likhet.

Dette behovet oppstår rent faktisk fordi tidligere én-polare oppfatninger nå viker for forklaringsmønstre som rommer flere dimensjoner, med flere poler i begivenhetene. Vi har slett ikke å gjøre med ett terroristisk diktatur, vi har to: Det går vel ikke lenger an å lukke øynene for det. Vi har flere folkemord, eller forsøk på slike – som det tyske overfor jødene, men også Stalins overfor ukrainerne, og andre befolkningsgrupper på begge sider, som sigøynere, tsjetsjenere, andre kaukasiske folk. Selvfølgelig står nazismens

fremferd mot jødene som det dystre nullpunkt, både i denne perioden og i vårt århundre i stort. Antisemittismen er gjennom all forskning blitt stående som et kjernemotiv i forståelsen av nasjonalsosialismen, på den måten at den nasjonalsosialistiske stat i vid utstrekning nå forstås som en rase-stat som drev sin samfunnsplanlegging etter rent biologiske kriterier. Antisemittismen ligger derfor i hjertet av nazismen, om ikke i fascismens generelt – det er en allment rådende oppfatning i den internasjonale litteraturen. Men denne erkjennelse kan – dessverre – ikke utelukke at det finnes flere fenomener av samme klasse.¹⁴

Tyske overgrep overfor russiske krigsfanger på den ene siden er vel dokumentert. Tallene ble lagt fram i Nürnberg og er snarere blitt skjerpet enn utvannet av videre forskning. Mot dette reises nå en interesse for nye, hitil lite kjente opplysninger om massive overgrep mot tyske fanger fra sovjetisk side, som nylig er lagt fram.¹⁵

Russiske og andre historikere reiser forøvrig stadig oftere spørsmål om Hitlers felttog mot Sovjet var en ensidig angrepskrig, og om ikke Stalin også forberedte et overfall. Problemstillingen kommer opp fordi et sovjetisk kilde materiale nå foreligger – og fordi den allierte oppfatning om den uprovoserte aggresjon fra Hitlers side, har mistet sitt grep over sinnene. Det er nok for tidlig å si om det ene eller det andre syn på et mulig Stalin-angrep er riktig, for spørsmålene er langt fra avklart ennå. Men problemstillingen tas opp til seriøs debatt for første gang siden 1945.¹⁶

Også overfor de enkelte land kan en relatering gi nye perspektiver. At det tyske felttog mot Polen i 1939 bare var innledningen til en nedslaktning som førte til betydelig desimering av dette landets folketall, først med utryddelsen av intelligensiaen, og siden av jødene

og andre grupper, er vel kjent. Stalin gjorde dessuten sitt, ved massakrene av de polske vernepliktige leger, jurister og lærere i skogene ved Katyn. Polen har alltid vært ansett som den nasjon som i særklasse led mest under Andre verdenskrig. Først etter Sovjetunionens sammenbrudd er det blitt kjent hvilke lidelser sivilbefolkningen i Ukraina har måttet gjennomgå i vårt århundre, som følge av den lange begivenhetsrekken som startet med den russiske revolusjon og borgerkrigen, fortsatte med kollektiviseringen, landbrukspolitikken og hungersnøden, og ble avsluttet med krigshendingene 1941–45. Davies anslår tallet på ofre til 20 millioner, og regner Ukraina – et land som under Sovjetperioden knapt ble anerkjent som nasjon i det hele tatt, men gjerne ble kalt «lillerusserne» – til det hardest rammede folk under Andre verdenskrig alene.¹⁷

Endelig kan det stilles spørsmål om hvilken innflytelse det nye, bi-polare perspektivet vil ha på studiet av fascismen generelt. Hva vil en økende tendens til å relatere Hitler med Lenin og Stalin få å si for oppfatningen av den internasjonale bevegelsen som Hitler selv var en manifest del av – fascismen?

Et svar på dette spørsmålet forutsetter at man på en oversiktlig måte kunne bestemme tendensene i dagens forskning. Det er ikke uten videre enkelt. Sammenfatninger av fascismen og det ekstreme høyre i Italia, Østerrike, Spania, Tyskland og Frankrike – som må anses som «hovedland» i denne forbindelse – mangler såvisst ikke i litteraturen. Heller ikke komparative og generaliserende perspektiver – mindre, riktig nok, for Tysklands vedkommende enn for fascismen ellers, etter som konsentrasjonen om nasjonalsosialismens *Endlösung* og andre biologiske trekk hittil har ført til at mindre vekt er lagt på komparasjon

enn på å vise «unike» egenskaper ved nazismen i Tyskland. Tidligere tiders sosiale, økonomiske og politiske fascistiske teorier – om fascismen som en middelstandsbevegelse, som en kapitalistisk selvforsvarstendens, eller som en reaksjon mot sosialismen og den franske revolusjon – synes i alle fall å tre i bakgrunnen for en økende oppmerksomhet ved et par «nye» trekk. Fascismen studeres stadig oftere som en form for sosialisme; som en revolusjonær, for ikke å si milleniaristisk bevegelse, preget av visse «befolkningspolitiske» hensyn som nådde en tilspisset form i Tyskland, men som kan gjenfinnes som applisert sosial-biologi i én eller annen variant i de fleste fascistiske regimer. I alle disse sammenhenger kan man tenke seg at en komparasjon til bolsjevismen og kommunismen vil melde seg som interessant og naturlig. Innenfor rammen av en politisk-ideologisk fortolkning kan man kanskje også ane konturene av en ny interesse for de svært generelle begreper om totalitarianisme og autoritære personlighetstrekk.¹⁸

Innen studiet av kommunismens historie har i alle fall sammenlikningen med fascismen begynt for fullt, i frontal kollisjon med Sovjet-tidens tabuer i så henseende. At fascisme og sosialisme/kommunisme representerer hverandres totale motsetning, lå jo lenge i bunnen for enhver marxistisk forståelse, både i øst og vest. Men alt under Glasnost-tiden begynte tvilen å melde seg i Sovjet. Det mest interessante arbeid som røkter dette dogne, er kanskje Richard Pipes' omfattende behandling av den russiske revolusjon og det bolsjevikiske regime, som begynte å utkomme i 1990. I annet bind av dette verk får nærheten mellom SUKP og Mussolinis fascisme tidlig i 1920-årene en forholdsvis inngående beskrivelse. Bolsjevikene beundret fa-

scistene, lærte av dem og sokte å anvende både deres politiske teknikker og noen av deres doktriner: hvor langt, hvor dypt, og med hvilken grad av gjensidighet vil antakelig bli utdypet i den videre forskning, som ganske sikkert kommer til å følge de spor Pipes har gått opp.¹⁹

Når så mange nye spørsmål reises – om regimer, feltherrer, systemer, oppstår naturlig nok en viss usikkerhet om hvilke synspunkter og forfattere som skal tillegges vekt og hvilke ikke i den historiske debatt. Vi befinner oss i mangt og mye i en oppbruddstid, der også mange ikke-historikere leverer bidrag. Det gjelder en militær som general Volkogonov i Russland, mannen bak nye biografier om Lenin, Stalin og Trotskij, med betydelige mengder nytt stoff hentet i første rekke fra Sentralkomiteens arkiver.²⁰ Det gjelder en forfatter som David Irving i England, som med nye kilder og et systematisk kritisk blikk på tidligere akseptert materiale, er en fagmann som man tross hans kontroversielle standpunkter ikke kan komme forbi, ifølge fremtredende britiske historikere.²¹ Og det gjelder ikke minst en statsviter som Daniel J. Goldhagen fra USA, forfatteren av den oppsiktsvekkende studien av *Hitler's Willing Executioners*, som dessverre ennå ikke er oversatt til norsk.²²

Det kan sies – og er blitt sagt – mye om hver av disse forfatterne. Ideologiske motiver er de alle blitt tillagt, og voldsomme diskusjoner har de reist – Goldhagen i Tyskland, Volkogonov i USA, Irving i Norge. De er blitt stempelt som desinformanter, avvist som farlige, avskrevet av kategoriske faghistorikere – men de har alle samtidig vunnet støtte og fremfor alt interesse for sine funn. Felles er at de alle utfordrer Nürnberg-synet og den allierte historieopfatningen med nytt stoff og nye synspunkter. Debattene de vekker, er

en del av den revisjon som begivenhetene selv gir grunnlaget for.

Gerilja og folkerett

I og med at relatering og komparasjon tvinger seg fram som metode i studiene av Andre verdenskrig, kommer også de krigførende parters – alle krigførende parters – forhold til menneskerettsbrudd og krigsforbrytelser opp som tema. Ifølge Nürnberg-synet var slike brudd fra de alliertes side én gang for alle definert som legitime – hvis de i det hele tatt ble innrømmet. Som István Deák har påpekt i en innflytelsesrik artikkel, førte dette til at enhver befatning med egne menneskerettsbrudd under krigen ble definert som uvesentlig, uinteressant. Dette til tross for at ingen av partene i Andre verdenskrig egentlig respekterte Haag-konvensjonens beskyttelse av sivile når det gjaldt bruk av sabotasje eller gerilja, og beveget seg langt ut over kanten av det rimelige.²³

Påvirkningen her var faktisk gjensidig. Britenes hemmelige militære innsatsgrupper, de såkalte commandos, opererte såvidt pågående bak fiendens linjer, ofte med støtte fra den lokale gerilja, at tyskerne svarte med stadig mer hardhendte midler. Uskyldige sivile ble stadig oftere trukket inn, som i Telavåg i Norge våren 1942. Irregulære kamper eskalerte og brakte til sist situasjonen helt ut av folkerettslige former, i og med at Hitler i desperasjon over anslagene fra den alliert-støttede motstanden påla sine styrker å henrette umiddelbart og på stedet enhver sabotasje- eller geriljagruppe, bevæpnet eller ubevæpnet, hva enten den ble påtruffet i uniform eller ikke. Denne såkalte «Kommando-ordre» fra oktober 1942 spilte en stor rolle i Nürnberg, og veide tungt som anklagepost mot de

militære sjefer på tiltalebenken, både under hovedprosessen og i de mange mindre saker. Hva retten så bort fra, var at ordren ble gitt på bakgrunn av en beslaglagt instruks til allierte kommandosoldater om å opptre som «lovbrytere» («potential criminals») og nytte tortur for å få tak i informasjon, samt at de i økende utstrekning henrettet tyske soldater i uniform ved *silent killing*. «Slik var den dystre virkelighet i partisankrigen etter 1942: en standard av økende råskap forsterket av at tyskerne lot seg drive såvidt langt ut over lovens grenser», sier en amerikansk militærhistoriker. «Selv om hensynsløsheten først og fremst kan føres tilbake til Hitler, så var den også et produkt av historien».²⁴

Selve partisankrigen reiste også folkerettslige problemer, uavhengig av commandostøtte utenfra. «De antinazistiske partisanene kjempet mot et ondt regime, men mange av dem bestjal og terroriserte landbefolkningen og drepte partisaner fra andre grupper like fullt som virkelige og mistenkte angivere», skriver Deák. «Ved at Nürnberg-domstolen unnlot å ta opp alt dette, overlot den til fremtidige generasjoner å hanskens med et økende og stadig mer ugjennomtrengelig moralsk og politisk problem.»²⁵

Problemet fortøner seg i dag, i menneskerettskampens epoke, slik at vi ikke lenger kan anse ethvert stridsmiddel fra alliert side som automatisk rettferdiggjort av krigen mot nazismen. Et slikt standpunkt lar seg vanskelig opprettholde i en verden der vi søker menneskerettshensynet gjennomført på globalt nivå. Og det må føre til at nye problemstillinger reises også i den historiske debatt.

Spørsmålet om den allierte støtten til geriljabevegelsene ble aktualisert under Bosnia-krigen for et par år siden. Storbritannias støtte til Titos le-

delse under krigen stiller jo britene medansvarlig for den borgerkrigen som partisanene forårsaket, og som førte til uhyrlige tap – langt flere lokale sivile enn tyske soldater mistet livet på Balkan 1942–45. Staten Jugoslavia, skapt og opprettholdt som en frontorganisasjon av de kommunistiske partiene, den seirende part i borgerkrigene, ble i henhold til den allierte historieoppfatning ansett som den «naturlige» statsformasjon på Balkan. Motviljen mot å ta konsekvensen av denne formasjonens oppløsning etter 1989 ble dermed en sterkt medvirkende årsak til Vestens feilslåtte politikk i regionen i 1990-årene – med de massedrap som fulgte.

Her hjemme fikk vi i fjor den første bok om krigen i Norge som brakte opp påstanden om at det fra hjemmefrontens side ble brukt tortur under motstandskampen, ved siden av likvidasjoner i større omfang enn de offisielle etterkrigstall viser. Bare ordene «tortur i hjemmefronten» virker sjokkerende for norske ører, som en umulig sammenstilling av ord. Likevel er det naturlig å tematisere slike ting i dag – selv om det selvfølgelig vekker diskusjon. Hadde bind 6 av det omfattende samleverket *Norge i krig* fra 1986 blitt skrevet i dag, ville nok forfatterne ha behandlet dette emnet. For ti år siden gjorde de det ikke, og de ble heller ikke kritisert for ikke å gjøre det. Så fort har endringene gått.²⁶

Moral og moralisering

Begrepet om relatering, og den virksomhet som historisk komparasjon innebærer, rommer også en moralsk dimensjon. For ikke bare historiske oppfatninger, men også menneskelige følelser er lagt ned i bestemte én-polare oppfatninger, og vil bli utfordret når den allierte

historieoppfatningen forvitrer.

Det er ingen tvil om at norske motstandsfolk og deres etterlatte kjenner seg følelsesmessig krenket over påstanden om at likvidasjoner de utførte kan ha vært folkerettslig tvilsomme. Kommunistiske motstandskjempere vil på sin side opprøres over sidestillingen av Hitler og Stalin: Bare påstanden om at Hitlers overfall på Sovjetunionen kanskje ikke var den eneste planlagte aggresjon, innebærer en krenkelse av deres antifascistiske verdensbilde. Slike følelser blekner likevel mot hva de overlevende jøder etter *die Endlösung* må gjennomgå, i det sorgarbeid de er dømt til å gjennomføre. De krenkes utvilsomt av relateringen av deres Shoah med andres tilintetgjørelser. Den gang Auschwitz-museets ledelse fjernet steinplatene med opplysningen om de fire millioner døde i leiren, og i stedet estimerte antallet til 1,2 millioner, uttalte lederen av det jødiske sentralråd i Tysland, Heinz Galinski, at denne handling var «en forhånelse av Holocausts ofre» – «eine Verhöhnung der Opfer».²⁷ En uttalelse full av smerte, falt i en opprivende stund, umiddelbart forståelig for alle. Men skulle den derfor medført at arbeidet med å bringe sannferdige informasjoner ble stanset?

Følelsesmessige krenkelser på fortidens vegne er en realitet alle ser. Atskillig vanskeligere er å fastslå hvilken vekt denne realitet skal ha. Skal et historisk argument om fortiden erklæres ugyldig dersom det krenker nålevende personer? Dette spørsmålet ble på en interessant måte aktualisert i Norge vinteren 1996–97, under den debatten som fulgte utgivelsen av Egil Ulateigs bok.

Det er å vente at de overlevende reagerer overfor en kritisk journalist som skriver om de drap som ble begått under krigen ut fra en annen synsvinkel og et annet kildegrunnlag enn det ak-

torene selv representerer – tyske og norske politikilder fra etterforskningen dengang, samt versjonen til ofrenes pårørende. Det er ikke til å unngå at versjonene spriker. Det dreier seg om over ett hundre uoppklarte drapsaker – alle er enige om at tallet ligger minst dobbelt så høyt som oppgitt etter krigen – og i nesten hver eneste av disse sakene har motstandsgruppene sin versjon av hendelsene, politietterforskningen eller de pårørende etter de likviderte sin. Muligheter for feil og misforståelser er selvfølgelig også til stede i rikt monn. Diskusjoner som blander fakta og følelser i så måte, kjennes fra alle besatte eller okkuperte land etter krigen. Den danske «stikker»-debatten, som dreide seg om kanskje så mange som 400 likvidasjoner av antatte angivere («stikkere»), mot våre mellom 100 og 200, har forøvrig vært atskillig mer turbulent enn hva vi har opplevd i Norge.²⁸

Likevel er det noe ved den norske debatten som får en til å stusse. Det gjelder ikke veteranene, hvis reaksjon er vel forståelig, men den historiker generasjon som er kommet til etter krigen, utdannet i 1960- og 70-årene. En av forskerne herfra anser for eksempel at i spørsmålet om okkupasjonstidens likvidasjoner kan man ikke legge kilder som står Nasjonal Samling nær, til grunn. Hvis en saksfremstilling som gjenspeiler ofrenes og de pårørendes versjon er trykt i NS-avisen Folk og Land etter krigen, så er dette diskvalifiserende for opplysningene i seg selv. Konsekvensen av en slik holdning til kildene må bli at for en rekke spørsmål fra norsk historie 1940–45 er det ikke legitimt å søke andre kilder eller følge andre problemstillinger enn dem domstolene la til grunn i sine kjennelser for femti år siden – en påfallende innsnevring av det man skulle tro var en yrkeshistorikers naturlige ståsted.²⁹

En annen historiker har sterkt fordømt Ulateig for at han i sin fremstilling av okkupasjonsmaktens syn på folkeretten, har lagt en tysk kilde til grunn, skrevet av en nasjonalsosialist som ble domfelt for krigsforbrytelser. Å bruke et slikt dokument skal være å gå nazismens ærend. Man må virkelig spørre: hva slags kilder skal man da kunne bruke, for å dokumentere okkupasjonsmaktens syn?³⁰

En tredje historiker har kort og godt erklært at han finner det «fysisk kvalmende» at det i det hele gjøres forsøk på å se saken fra denne siden, idet han fordømmer som forkastelig overhodet å skrive om emner fra den andre verdenskrig under tilnærmet upartisk synsvinkel, som om det var «to bokser i en ring». En fjerde har uttrykt moralsk indignasjon over den «relativisering» som opptrer når tyskernes bruk av tortur og gisselskyting i Norge sammenliknes med tilsvarende fenomener i andre land og krigssituasjoner. Den som advarer mot slik komparasjon, er selv forsker ved Institutt for forsvarsstudier.³¹

Holdninger som disse er i og for seg i tråd med mange veteraners syn, og virker velkjent fra mange års «krigsdebatt» i Norge. I dag må det reises spørsmål om det er klokt å anlegge et såvidt fundamentalistisk perspektiv. Det er jo umulig å tenke seg en omtolking av den art vi nå står overfor med Nürnberg-systemets fall, uten at det oppstår følelsesmessige reaksjoner. Nettopp derfor skulle man tro at det var av betydning å forsøke å skille de moralske fra de historiefaglige argumenter, spesielt der hvor en moraliserende holdning vil begrense snarere enn å utvide kildegrunnet og innsnevre fortolkningen av okkupasjonstidens hendelser.

Krigen: entydig begrep, flertydig erfaring

Et tema som i den norske debatten ofte løses ut fra moralske reflekser, gjelder spørsmålet om landets formelle stilling 1940–45. Hva innebar kapitulasjonen av 10. juni 1940, da de norske styrkene la våpnene ned? Den rike litteraturen om landssvikoppgjøret har diskutert dette spørsmål fram og tilbake gjennom femti år. Debatten er en del av vår historie, og vil vel aldri kunne avsluttes. Men den som i dag måtte hevde kategorisk at Norge ikke var i krig etter 10. juni 1940, vil få liten støtte av historikere. Selvfølgelig var Norge som stat i krig, trukket inn i stormaktsoppgjøret som part i Andre verdenskrigs konfrontasjoner. Et blikk på kontinuiteten, den reelle kontinuitet i statslivet mellom juni 1940 og mai 1945, skulle være nok til å fastslå dette. Men om territoriet Norge var det, kan med rette diskuteres. Her hersket okkupasjonsstilstand mer enn krigstilstand. Reelt og politisk kan man knapt tale om kategoriske tilstander i det hele, snarere om gråtoner av mellomformer, varierende fra landsdel til landsdel og skiftende over tid gjennom 1940–45. I tillegg spilte stormaktens krigføring over på territoriet Norge, også det med varierende styrke. Øst-finnmarkinger vil derfor mene én ting om «krigen», folk fra Målselv noe helt annet. For mens Kirkenes ble bombet fra sovjetisk side over 300 ganger som et ledd i Sovjets krig mot Tyskland, og må regnes som en av de mest bombede byer i Europa, opplevde folk andre steder i Nord-Norge at de i grunnen levde fredelig ved siden av okkupasjonsmaktens garnisoner, i en interaksjon som ikke var uten et visst sivilt og økonomisk utbytte.³²

Den stats- og suverenitetsbærende regjering i London hadde ikke, og praktiserte heller ikke, noen instruksjonsmyndighet over norske borgere i

Norge. Ingen forordning eller parole kunne gis tilnærmet rettskraft på territoriet. Det var for eksempel ingen plikt til å melde seg til motstandskampen, og de som gjorde det, opererte helt frivillig, mange også uavhengig av ansvarlige myndigheter. Men langsomt, fra et nullpunkt sommeren og høsten 1940, gjenvant de konstitusjonelle statsmakter kontroll over territoriet, ved at de gradvis oppnådde legitimitet i befolkningen som de lovlige myndigheter folk ville bøye seg for i fremtiden. I stedet for å spørre om Norge var i krig eller ikke, må vi i dag derfor spørre: *i hvilken forstand* var det krig, okkupasjon, eller en mellomtilstand – når, hvor, og hvor lenge?

Debatten her må regnes som en hjemlig variant av det større spørsmålet om krigens rettslige stilling generelt, og regulær krig kontra gerilja- og frigjøringskamper mer spesielt. Generaloberst Alfred Jodl, sjefen for Wehrmachtführungsstab, forklarte sine dommere i Nürnberg at han for sin del ikke kjente til noen krig i verden hvor de folkerettslige spørsmål stilte seg klare og enkle. Ganske særlig gjaldt dette Andre verdenskrig, påpekte han, fordi den ble ført ut fra en helt ny våpenteknologisk situasjon: «Fordi det ikke fantes noen rettslig regulering av luftkrigen, oppsto det i denne krigen en beklagelig forvirring om viktige begreper, for eksempel om forskjellen på opprør og legal krig, mellom *franc-tireur*, banditt og speider, mellom spion

og speider, sprengningsmannskaper og sabotører. Flyvåpnet gjorde at et opprør når som helst kunne forvandles til legal krigføring, og legal krig på et øyeblikk reduseres til opprør.»³³

I norsk historie kunne en regjering og en suverén i ydmykende eksil gjenvinne politisk og rettslig legitimitet ved hjelp av radio, kringkasting og flyfrakt – teknologier som åpner for prosesser og glidende overganger, og dermed for et mangfold av situasjoner der jussen tillike med moralen tradisjonelt forutsetter ett og bare ett svar: krigstilstand eller ikke krigstilstand, med de éntydige rettslige konsekvenser dette medfører for vurderingen av all menneskelig virksomhet i det okkuperte territoriet.

I dag skulle man tro det var mulig å ta nyanserte standpunkter også i denne debatten. For selv om menneskene forståelig nok følte trang til å dømme éntydig om slike ting for femti år siden, kan vi som lever i dag ha andre interesser, andre erfaringer og andre prioriteter. Historieoppfatningen fra 1945 fremstår selv som historie, når vesentlige forutsetninger rundt Sovjetunionens plass i Nürnberg-oppgjøret sviner hen. Og når nytt kildemateriale samtidig trenger seg på, åpnes mulighetene for dyptgående endringer i synet på perioden 1933–45 i europeisk historie. Endringer, må vi tro, som vil påvirkes av det nye fokus på *menneskerettene* som global standard i folks atferd mot hverandre.

Noter

- 1 Ann Tusa & John Tusa, *The Nuremberg Trial*. New York: McGraw-Hill 1983, s. 260ff., s. 363, s. 450 f.; Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*. New York: Knopf 1993, s. 412ff.
- 2 Sst. 104f., 179f., 297f. Sovjetunionen benektet offisielt inntil 1989 den hemmelige protokollen, iflg. Walter Laquer, *Stalin: The Glasnost Revelations*. London: Unwin 1990, kap. 11.

- 3 Kritikk av Nürnberg: se f.eks. Eugene Davidson, *The Trial of the Germans: Nuremberg 1945–46*. New York: Macmillan 1966. En amerikansk deltaker: Telford Taylor, op.cit. Om «ideologisk landssvik» under rettsoppgjøret i Norge, se Dag Ellingsen, *Krigsprofittorene og rettsoppgjøret*. Oslo: Gyldendal 1993, s. 125f., og generelt Johs. Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum-Norli 1979.
- 4 Norman Davies, *Europe. A History*. Oxford University Press 1996, s. 40f.
- 5 Davies sst.
- 6 Se f.eks. Auschwitz-museets offisielle fremstilling: *From the History of KL-Auschwitz*, Vol. I. Panstwowe Muzeum W Oswiecimiu, 1967, s. 30f.
- 7 David Irving, *The Destruction of Dresden*. London: Kimble 1963 ; revised ed. sst. 1971. 300.000: uttalelse fra Landeshauptstadt Dresden, Stadtverwaltung, 31.7.1992 gjengitt i *Nation Europa* 1993/3, s. 68.
- 8 *The Washington Post* 28.2.1993.
- 9 Norman Davies sst., s. 1004f.
- 10 Alan Bullock, *Hitler and Stalin. Parallel Lives*. London: Harper Collins 1991.
- 11 Dimitrij Volkogonov, *Lenin. Utopie und Terror*. Düsseldorf: Econ 1993.
- 12 Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow*. New York 1986.
- 13 Odd-Bjørn Fure, *Kampen mot glemselen*. Oslo: Universitetsforlaget 1997, s. 8.
- 14 Noen vesentlige arbeider til forståelse av rase-staten er: Daniel Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism*. London: Macdonald 1971; Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books 1986; Paul Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism*. Cambridge: Cambridge University Press 1989; Michael Burleigh & Wolfgang Ippermann, *The Racial State: Germany 1933–1945*. Cambridge: Cambridge University Press 1991; Götz Aly m.fl., *Cleansing the Fatherland. Nazi Medicine and Racial Hygiene*. Baltimore: The Johns Hopkins Press 1994; Michael Burleigh, *Death and Deliverance. Eutanasia in Germany c. 1900–1945*. Cambridge: Cambridge University Press 1994.
- 15 Joachim Hoffmann, *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945*. 3. Aufl. München 1996. Hoffmanns bok er kontroversiell i Tyskland, og ble bl.a. utførlig imøtegått i *Der Spiegel* 1996/6, s. 100ff.
- 16 Viktor Suworow [psevd.], *Der Eisbrecher. Hitler in Stalins Kalkül*. Stuttgart 1989 (originalen utg. på russisk i Paris s.å.). Om debatten om denne bok se R.C. Raack, «Stalin's Role in the Coming of World War II: The International Debate goes on», *World Affairs* 1996/2, s. 47–54, jfr. også Pavel Sudoplatov og Anatoli Sudoplatov med Jerry og Leona Schecter, *Den røde terror. Historien om Sovjetsystemets hemmelige tjenester*. Oslo: Aventura 1994, kap. 5. Et norsk motinnlegg i samme sak, i anledning den franske TV-serien «Den farlige alliansen», er Åsmund Egge og Terje Halvorsen, «Forenkling, forvrengning, forvirring», *Klassekampen* 30.1.1997.
- 17 Davies, op.cit. s. 41, 54f, 954f., 1013–15.
- 18 Den nyeste sammenfatningen i fascisme-litteraturen er Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914–1945*. University of California Press 1995, med utførlig bibliografi. Av teoretisk interesse er særlig Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche: L'Ideologie fasciste en France*. Paris: Editions du Seuil 1983, eng. overs. *Neither Right nor Left. Fascist Ideology in France*. University of California Press 1986, med diskusjon av den etterfølgende debatten i António Costa Pinto, «Fascist Ideology Revisited: Zeev Sternhell and his Critics». *European History Quarterly* 1986/16, s. 465–83. Et dristig forsøk på syntese er Roger Griffin, *The Nature of Fascism*. London: Routledge 1993 (1991). En ny interesse for Hannah Arendts totalitarisme-begrep varsles av Bernt Hagtvet i *Aftenposten* 24.3.1997.
- 19 Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*. New York: Knoph 1994, s. 240–281, kap. «Communism, Fascism and National Socialism». Jfr. samme forf., *The Russian Revolution*. New York: Knoph 1990. *Glasnost-tidens tvil*: Laquer, op.cit.

- 20 Dimitrij Volkogonovs Stalin-biografi utkom i to bind i Moskva i 1989 og finnes i engelsk oversettelse som *Stalin – Triumph and Tragedy*. London: Weidenfeld & Nicholson 1991. Trotskij-biografien kom i 1992 og ble straks utgitt på tysk som *Trotzki. Das Janusgesicht der Revolution*. Düsseldorf: Econ 1992. Lenin-biografien kom året etter og foreligger også på tysk som *Lenin. Utopie und Terror*. Düsseldorf: Econ 1993.
- 21 Se f.eks. den meget høye vurdering av David Irving i Gordon A. Graig, «The Devil in the Details», *New York Review* 19.9. 1996 s. 8–12, og i John Keegan, *The Battler for History: Re-Fighting World War Two*. London: Pimlico 1997, s. 50–52. For Irving som kildekritiker, se hans «Hitler's War: An Introduction to the New Edition», trykt i *The Journal of Historical Review* 1989, s. 389–414.
- 22 Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf 1996, inngående kildekritisk vurdert av Dieter Pohl i «Die Holocaust-Forschung und Goldagens Thesen», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1997/1, s. 1–48.
- 23 István Deák, «Misjudgement at Nuremberg», *New York Review* 7.10.1993 s. 46–52.
- 24 Kenneth Macksey, *The Partisans of Europe*. London: Hart-Davis, MacGibbon 1975 s. 87. For Kommando-ordrens betydning i Nürnberg, se Tusa & Tusa op.cit. s. 105, 185, 309f., 381 ff. og Telford Taylor op.cit. s. 252ff.
- 25 István Deák, op.cit.
- 26 Egil Ulateig, *Med rett til å drepe*. Oslo: Tiden 1997. Ivar Kraglund og Arnfinn Moland, *Hjemmefront*, bd. 6 av Magne Skodvin, red., *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug 1987 s. 255.
- 27 *Süddeutsche Zeitung* 19.7.1990.
- 28 Ditlef Tamm, *Retsopgøret efter Besættelsen*, København: Gyldendal 1984.
- 29 Arnfinn Moland, «Ei sørgjeleg forlagshistorie». VG 26.11.1996; jfr. Moland i NRK 1, Dagsnytt 18, 23.12.1996 og «Eit forlag i krise?», *Aftenposten* 8.12.1996.
- 30 Harald Berntsen i *Dagbladet* 26.11.1996.
- 31 Harald Skjøsberg i *Dagbladet* 15.12.1996. Sven G. Holtsmark, «Med rett til å refusere», *Aftenpostens kronikk* 26.11.1996. Innlegg med et sterkere innslag av politisk kritikk er Terje Halvorsen, «Mer galt fra Ulateig», *Arbeiderbladet* 23.11.1996, og Lars Borgersrud, «Med rett til å lyve?», *Klassekampen* 9.12.1996. En grundig historiefaglig kritikk er Tore Pryser i «Ulateigs likvidasjoner», *Gudbrandsdølen Lillehammer Tilskuer* 18.11.1996, jfr. ds. «Likvidasjon og moralisme», VG 30.12.1996, jfr. Thomas Chr. Wyller, «Sterk bok med svakheter», *Dagbladet* 26.11.1996, en anmeldelse som i hovedsak dekker mitt eget syn.
- 32 Knut Einar Eriksen, «Kirkenes», i *Norsk krigsleksikon 1940–45*, Oslo: Cappelen 1995, s. 212; Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, *Frigjøring*. Bd 8 av Magne Skodvin, red., *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug 1987, s. 23ff.
- 33 Sit.e. Macksey, s. 11 f.